

Концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської: історія, розвиток, прогностичний потенціал

Анотація

У статті подано еволюцію наукових інтересів Т.І.Заславської й висвітлено передумови створення концепції соціетальної трансформації російського суспільства. Викладено основні ідеї і структурні компоненти цієї концепції. На підставі аналізу праць Т.І.Заславської виявлено прогностичний потенціал концепції. Сформульовано висновок, згідно з яким концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської дає цілісне уявлення про сучасні трансформаційні процеси, їхні рушійні сили та механізми, окреслює шляхи створення фундаментальної теорії соціальних змін у пострадянських суспільствах, що трансформуються.

Ключові слова: *Т.І.Заславська, діяльнісно-структурна концепція соціетальної трансформації російського суспільства, історія створення і розвитку, прогностичний потенціал*

Серед безлічі наукових праць, присвячених різним аспектам дослідження пострадянської трансформації, останніми роками особливе місце посідає діяльнісно-структурна концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської. Її підхід до розв'язання проблеми теоретико-методологічного обґрунтування структурних змін у пострадянському соціальному просторі вирізняють послідовність, системна концептуалізація й емпірична верифікованість головних концептуальних положень. Багато в чому це зумовлено дослідницьким досвідом Т.І.Заславської, нагрона-

дженням при вивченні соціальних процесів, що передували кардинальній зміні суспільства в період розвалу СРСР і становлення на його руїнах суверенних пострадянських держав.

Відродження інтересу до соціології в СРСР у 1960–1970-х роках вплинуло на напрям досліджень Т.І.Заславської: сфера її наукових інтересів поступово розширилася від часткових економічних проблем села до всього комплексу соціально-економічних проблем аграрного сектору суспільства. Одночасно тривала інтенсивна робота з інституціоналізації нового для того часу напрямку соціологічної науки — економічної соціології.

Від 1983 року сферою наукових інтересів Т.І.Заславської були проблеми якісної трансформації суспільства загалом. Науковий інтерес до проблем трансформації радянського суспільства дістав відображення в численних працях Т.І.Заславської. Авторка розмежовувала їх на два великі періоди. У 1983–1995 роках її статті, інтерв'ю, доповіді на конференціях головно були присвячені процесу перебудови в пострадянській Росії. Сама Т.І.Заславська об'єднала їх під загальною назвою “Перебудова та економічні реформи” [Заславская, 2007а: т. 2, с. 5–174]. У 1996–2004 роках була власне створена концепція трансформаційного процесу в Росії. Творчий пошук авторки відображено у фундаментальній праці “Соціально-структурна трансформація російського суспільства. Діяльнісно-структурна концепція” [Заславская, 2002а].

У 70-х роках минулого століття в СРСР розпочалося проведення масових соціальних досліджень, було досягнуто значних результатів не лише змістового, а й методологічного характеру [Ядов, 1968]. Т.І.Заславська разом із Р.В.Ривкіною вважали конче важливим для підвищення методологічної культури соціальних досліджень обґрунтування принципів розроблення програми конкретного соціологічного дослідження. Вони гадали, що “детально розроблені програми досліджень, які містять теоретичну схему досліджуваного явища, формулювання завдань і гіпотез, обґрунтування використовуваних методів збирання, опрацювання й аналізу матеріалу за сучасних умов, мають не меншу (якщо не більшу) наукову цінність, ніж конкретні результати того чи іншого дослідження, що описують певну сферу соціальної дійсності” [Заславская, 2007в: т. 2, с. 461]. Програма, у розумінні Т.І.Заславської, — це особливий різновид опису дослідження на стадії його планування. Найважливішими аспектами розроблення програми соціологічного дослідження вона вважала: функції програми; її структуру, тобто необхідні й достатні елементи, а також засоби ув'язування їх одне з одним, необхідний рівень деталізації програми дослідження на стадії її розроблення; специфіку програм, призначених для наукових і прикладних досліджень різного масштабу і типу, для вивчення різних за змістом соціальних явищ.

Виходячи із внутрішніх і зовнішніх функцій програми, була запропонована загальна схема програми конкретного соціологічного дослідження. У наш час зміст цієї схеми є загальноновизнаним. Т.І.Заславська вважала дуже важливим концептуальне обґрунтування типу і методу побудови вибірки. Для соціологічного дослідження “значення правильно складеної, тобто економічної і водночас репрезентативної вибірки важко переоцінити” [Заслав-

ская, 2007в: т. 2, с. 505]. Питання щодо типу вибірки виникає стосовно кожного типу одиниць спостереження. На прикладі вивчення трудової міграції було показано, що коли вивчення здійснюють на одному-двох підприємствах, цілком застосовною є одноступенева вибірка. Організація такого роду досліджень не становить особливої складності, але їхня наукова значимість невелика. Для великих досліджень трудової мобільності характерна багатоступенева вибірка, в процесі побудови якої спершу добирають одиниці спостереження вищого рівня, а в межах їх — уже індивідів. З наукової точки зору, найперспективнішими вибірками, на думку Т.І.Заславської, є вибірки, районовані не за однією, а за цілим набором змінних, тобто базовані на багатовимірних розподілах. Труднощі в плані їх застосування зумовлені їхньою несталістю, що ускладнює отримання статистичних оцінок, на підставі яких обчислюють похибку вибірки. Розроблена Т.І.Заславською та Р.В.Ривкіною схема була обговорена у 1967 році на спільному засіданні наукової ради з конкретних соціальних досліджень при Президії АН СРСР і правління РСА, в головних рисах схвалена і рекомендована для практичного використання.

Переломним моментом, що для Т.І.Заславської на початку 1980-х років послугував стимулом до вивчення соціального контексту розвитку аграрного сектору СРСР, виявилось розроблення дослідницького проекту “Соціальний механізм розвитку економіки (на прикладі АПК)”, науковим керівником якого вона була. Метою проекту було обґрунтування програми соціально-економічних перетворень в аграрному секторі. Однак дослідження продемонстрували, що перманентна криза у функціонуванні АПК і те, що село залишалося найвідсталішим елементом соціальної структури суспільства, не є окремішними явищами. Ідея необхідності принципової перебудови радянського суспільства і вихідні уявлення про пов’язані з нею наукові завдання були викладені в доповіді “Про вдосконалення виробничих відносин соціалізму і завдання економічної соціології” [Заславская, 2002а: с. 18–40]. Було зроблено висновки про те, що чинна на той момент система виробничих відносин істотно відставала від рівня розвитку продуктивних сил; необхідна суттєва перебудова системи державного управління: відмова від адміністративних методів управління і перехід до економічних методів регулювання виробництва. На думку Т.І.Заславської, модель виробничих відносин, яка б відповідала рівню розвитку продуктивних сил, мала враховувати складність, багатовимірність і можливу конфліктність інтересів наявних в економіці груп, закономірностей їхньої поведінки та взаємодії, а також зміст їхнього діалогу із соціальними інститутами й органами управління економікою. Розроблення стратегії перебудови цієї моделі передбачає “знання соціального становища, потреб, інтересів, реальної й потенційної поведінки тих суспільних груп, що можуть істотно впливати на перебіг перетворень” [Заславская, 2002а: с. 33]. При цьому важливим є врахування соціально-економічної свідомості соціальних груп, характеру їхніх ціннісних орієнтацій, рівня розвитку і структури потреб, змісту і способів вираження інтересів.

У цьому дослідженні процес розвитку соціалістичної економіки був поданий як результат взаємодії суспільних груп, що пов’язані відносина-

ми співпраці, але мають різні інтереси. Акцент було зроблено на значенні соціального механізму розвитку економіки. Під соціальним механізмом розвитку економіки Т.І.Заславська розуміла “сталу систему взаємодій суспільно-економічних груп з приводу виробництва людського життя, використання природного середовища, створення і споживання матеріальних благ та послуг” [Заславская, 2002а: с. 34]. Рушієм цього механізму виступає суперечність між рівнем розвитку продуктивних сил і станом виробничих відносин, що дістає конкретне виявлення в інтересах суспільно-економічних груп. Соціально-економічний механізм розвитку економіки має складну будову: він складається з багатьох взаємозалежних, але відносно самостійних часткових механізмів соціально-економічного відтворення. Саме вдосконалення соціального механізму розвитку економіки Т.І.Заславська вважала ключем до розв’язання актуальних проблем радянської економіки.

Таким чином, вже в цій доповіді Т.І.Заславська сформулювала засади концепції соціетальної трансформації суспільства на прикладі розвитку економіки. Попри те, що вони викладені в термінах “перебудови”, була висунута ідея про взаємозв’язок соціально-групової структури суспільства з функціонуванням його соціальних інститутів і якістю людського потенціалу (у пізнішій термінології), а також дослідниця дала визначення соціального механізму розвитку соціалістичної економіки. За свідченням самої Т.І.Заславської, її наукові інтереси від часу опублікування “Новосибірського маніфесту” “переключилися з проблем аграрного сектору на проблеми якісної трансформації суспільства загалом” [Заславская, 2002а: с. 12].

Практично відсутня у 1980-ті роки в СРСР надійна емпірична база не давала змоги Т.І.Заславській повною мірою досліджувати процеси соціальних змін. На хвилі “перебудови” почала бурхливо розвиватися соціологічна наука. У 1988 році вийшла друком постанова ЦК КПРС “Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології в розв’язанні вузлових соціальних проблем радянського суспільства”, згідно з якою соціологія набувала прав самостійної науки. Раніше, у грудні 1987 року, було підписано Постанову Президії ВЦРПС і Держпраці СРСР “Про створення Всесоюзного центру вивчення громадської думки із соціально-економічних питань”, який очолила академік Т.І.Заславська [Грушин, 2008: с. 18–24]. Ознайомившись із досвідом вивчення громадської думки в Угорщині, Польщі та інших соціалістичних країнах, відвідавши Інститут демоскопії у ФРН, що його очолювала Е.Ноель-Нойман, Т.І.Заславська разом із Б.А.Грушиним, Ю.О.Левадою, Л.Д.Гудковим, Б.В.Дубіним та іншими вченими [Заславская, 2007в] взялася до роботи зі створення ВЦДГД як загальносоюзного центру проведення масових опитувань, позаяк “не уявляла собі, як можна управляти нестабільним, активно реформовуваним суспільством без надійного зворотного зв’язку, котрий би інформував реформаторів про те, як сприймають ці реформи різні групи людей і як змінюється їхнє становище” [Заславская, 2008: с. 15]. Вона вважала створення такого Центру ознакою цивілізованості країни, “елементом по-справжньому демократичного управління” [Заславская, 1999: с. 152]. Т.І.Заславська очолювала ВЦДГД до 1992 року, потім

була обрана його почесним Президентом, а після виходу з ВЦДГД команди Юрія Левади — почесним Президентом Аналітичного Центру Юрія Левади (Левада-Центр від 2004 року).

Під керівництвом Т.І.Заславської у березні 1993 року розпочалася реалізація основної дослідницької програми “Моніторинг громадської думки: економічні та соціальні зміни”, тоді ж вийшов друком спочатку інформаційний, а потім науково-аналітичний часопис [Левада-Центр, s.a.].

Були розроблені засадові принципи проекту, його методологія і методика. Т.І.Заславська розуміла моніторинг як “деяку цілісну систему відстежування змін, що відбуваються в суспільстві, на підставі дослідження й аналізу масових уявлень про них” [Социологический мониторинг, 1994]. Наукові завдання моніторингу вона підрозділяла на дві групи. Першою з них було відстежування й аналіз трендів у системі соціально-економічних відносин; динаміки умов і рівня життя різних суспільних груп; зміни їхніх ціннісних орієнтацій, потреб, поглядів і настроїв; ставлення до політики держави. Складнішим типом завдань вона вважала такі, що були пов’язані з перевіркою альтернативних гіпотез подальшого розвитку російського суспільства, наприклад визначення типу економічної системи, що формується в Росії. Емпіричної перевірки потребували також гіпотези про зсуви в соціальній структурі суспільства: трансформацію правлячої еліти, формування середнього класу, люмпенізацію масових груп населення. Перевірка була потрібна також гіпотезам деяких учених про поширення кризового типу масової свідомості, про її розкол між традиційними і ліберальними цінностями, про моральну і світоглядну кризу суспільства тощо.

Була розроблена структура моніторингу, в рамках якої дістала теоретичне обґрунтування і пройшла емпіричну перевірку система соціальних індикаторів. Ця система охоплювала політичну, економічну, соціальну і духовно-культурну сфери життєдіяльності суспільства. Вона містила індикатори соціокультурних настанов і поглядів, загального соціального самопочуття, політичних думок і преференцій, оцінок соціально-економічної ситуації, прогнозу очікуваних змін, реальної й очікуваної поведінки людей. Кожна група індикаторів була операціоналізована у формі запитань анкет. Методологічно важливим моментом для аналізу динаміки соціальних процесів була стабільність системи індикаторів, хоча сукупність запитань, що конкретизують цю систему, розвивалася й удосконалювалася впродовж усього існування моніторингу. Особливу увагу приділяли проектуванню репрезентативної вибірки, оскільки загальний масштаб вибірки обмежувався, з одного боку, фінансуванням, а з іншого — технічними потужностями ВЦДГД. Головними вимогами до отримуваної інформації були її оперативність, регулярність і достовірність.

Практична реалізація проекту всеросійського соціологічного моніторингу була завданням неймовірної складності. Під керівництвом Т.І.Заславської було створено організаційну структуру моніторингу. Директорами напрямів були Л.Д.Гудков, Л.Г.Зубова, З.В.Купріянова, Ю.О.Левада, Р.В.Ривкіна, виконавчим директором — Л.А.Хахуліна. Були створені регіональні відділення й аналітичні центри, опитувальна мережа в масштабах країни, підрозділи зі збирання й опрацювання інформації, потужна техніч-

на база, а також компетентний методологічний контроль за реалізацією проекту.

Основним результатом реалізації проекту всеросійського моніторингу була надійна емпірична база для дослідження процесів, що відображають політичні й соціокультурні умови, прямі соціальні результати і позитивні чи негативні наслідки перетворення суспільно-економічної і політичної системи трансформованої Росії. Ця база, за задумом учених, мала сприяти підвищенню ефективності управлінських рішень, спрямованих на пом'якшення негативних наслідків різких соціальних змін у російському суспільстві. Понад двадцять років цей проект є джерелом достовірної соціологічної інформації для вчених Росії та інших країн.

Динаміка соціально-економічного і соціально-політичного розвитку постперебудовних процесів у Росії вимагала наукового аналізу й осмислення. Марксистська парадигма не пояснювала нових явищ; для формування нової методології були потрібні зусилля і час. У кризовій ситуації опинилися фундаментальні дослідження, що вимагали чималих витрат. Т.І.Заславська у 1993 році стає співголовою Міждисциплінарного академічного центру соціальних наук (Інтерцентру), що був створений за ініціативи професора Манчестерського університету Теодора Шаніна і за матеріальної підтримки Джорджа Сороса.

Одним із провідних напрямів діяльності Інтерцентру від 1993 року було проведення щорічних сесій міжнародного симпозіуму “Куди йде Росія?..”, постійним Президентом якого була Т.І.Заславська. Формуванню міждисциплінарного, глибшого осмислення посткомуністичних трансформаційних процесів сприяла участь у цих симпозіумах представників різних суспільних наук: істориків, правознавців, соціологів, економістів, політологів, культурологів, філософів тощо. Відповідальним редактором міждисциплінарних збірок наукових праць і одним із постійних авторів цієї своєрідної колективної хрестоматії із сучасних проблем і перспектив розвитку російського суспільства була Т.І.Заславська. Упродовж десяти років послідовно обговорювалися найактуальніші теоретичні та практичні проблеми, що виникали на шляху пострадянського розвитку Росії й інших країн, можливі й імовірні альтернативи суспільного розвитку. За участі російських, українських, білоруських, казахських, вірменських і західних учених було здійснено спробу дослідження найзагальніших проблем соціальної трансформації пострадянського простору, а також виявлення особливостей трансформації російського суспільства порівняно з аналогічними процесами у країнах Центральної та Східної Європи й Латинської Америки.

На пленарних засіданнях і секціях обговорювалися загальні проблеми соціального розвитку Росії (соціально-економічні відносини влади і бізнесу, структура і динаміка соціальних нерівностей, проблеми соціальної політики, соціального управління), а також місце сучасних реформ у контексті інституціонального розвитку Росії упродовж ХХ століття. У центрі уваги учасників симпозіуму перебували тенденції історичного розвитку відносин влади, суспільства й особистості в Росії, а також динаміка цих відносин у період ліберальних реформ. Було сформульовано висновок про те, що за

деякого розширення політичних прав і свобод росіян спостерігалось суттєве звуження соціально-економічних прав і свобод. Аналіз соціальних сил російського суспільства як макросуб'єкта модернізаційних процесів засвідчив повсюдне поширення неправових практик, що реалізуються не лише у сфері економіки, а й у політиці, соціальній сфері та культурі. Така ситуація вимагала детальнішого вивчення співвідношення формальних інститутів і реальних практик, виявлення структури соціальних практик у суспільстві, що трансформується, за наявності формальних норм. Було підбито проміжні підсумки трансформації російського суспільства. На думку Т.І.Заславської, інституціональна структура суспільства стала принципово іншою, формально-правове підґрунтя базових соціальних інститутів Росії набуло більш ліберальних і демократичних рис, пришвидшився процес адаптації росіян до нових інституціональних умов [Заславская, 2003: с. 393–394].

Упродовж усіх цих років Т.І.Заславська, оперативно реагуючи на соціальні зміни в Росії, створювала свою концепцію соціетальної трансформації суспільства; обстоювала принципову життєву позицію, брала участь у політичному житті країни, вела викладацьку діяльність, сприяла розвитку соціологічної науки в Росії.

Соціологи України неодноразово зверталися до вивчення концепції соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславської. С.С.Бабенко спиралася на її висновки в перебігу дослідження соціальних механізмів трансформації пострадянського суспільства і розроблення програми магістерського курсу “Порівняльний соціологічний аналіз посткомуністичних трансформаційних процесів” [Бабенко, 2004а; 2005; 2007]; О.Д.Куценко творчо розвивала її положення у своїй концепції класоутворення і при аналізі шляхів системних трансформацій у колишніх країнах державного соціалізму [Куценко, 2001; 2004]; Т.О.Петрушина посилалася на її праці при вивченні соціально-економічної поведінки населення України за умов інституціональних змін [Петрушина, 2008]; О.С. Резнік, зокрема, розглядав чинники, суб'єкти і способи реалізації громадянських практик у перехідному суспільстві крізь призму її концепції [Резнік, 2011].

Вивчаючи праці Т.І.Заславської, можна доволі точно визначити часові рамки створення нею соціологічної концепції соціетальної трансформації російського суспільства. Як уже зазначалося, 1983 рік — опублікування “Новосибірського маніфесту” — виявився переломним у наукових інтересах Т.І.Заславської. Головні положення концепції були викладені нею в численних статтях і матеріалах симпозіуму “Куди йде Росія?”, їм присвячено окрему монографію [Заславская, 2004]. Вихід друком у 2007 році “Вибраного” у трьох томах, особливо другого тому “Трансформаційний процес у Росії: у пошуках нової методології”, можна вважати завершенням роботи над створенням цілісної концепції.

На думку Т.І.Заславської, сутність перетворювального процесу, що відбувався в той час у Росії, не можна визначати як перехід (транзит). “Стосовно суспільства перехід передбачає існування, по-перше, сильної влади, що спирається на конкретну ідею, по-друге, авторитетної команди, що має ясну й реалістичну мету, спирається на обґрунтовану програму дій і має широку

підтримку громадян. Причому мета цієї команди має відповідати інтересам суспільства, а програма — наявним у нього можливостям” [Заславская, 2004: с. 196]. Вельми переконливим був і висновок Т.І.Заславської про те, що в Росії жодна з цих умов не була виконана.

У той час в Росії влада вже зробила кроки (як у соціально-економічній, так і в соціально-політичній сфері) у напрямі від відносно ліберального до авторитарного режиму управління. Стосовно процесу, що насправді відбувався в Росії, за визначенням Т.І.Заславської, більш слушним є поняття спонтанної трансформації суспільного устрою: “Під соціальною трансформацією розуміється зумовлена зовнішніми чинниками та внутрішньою необхідністю поступова, не пов’язана зі зміною правлячої еліти, але водночас радикальна і відносно швидка зміна соціальної природи, або соціального типу суспільства” [Заславская, 2004: с. 197]. Основними характеристиками цього процесу є:

- поступовий і відносно мирний характер перебігу;
- спрямованість на зміну сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства: інституціональної системи, соціальної структури і людського потенціалу як узагальненого показника особистісного чинника розвитку суспільства;
- принципова залежність перебігу і результатів процесу від діяльності та поведінки масових суспільних груп;
- слабкі керованість і передбачуваність процесу, невизначеність результатів, чутливість до впливу стихійних чинників;
- неминучість, тривалість і глибина аномії внаслідок розпаду старих суспільних інститутів і несформованості нових.

Теоретичні положення концепції Т.І.Заславської належать до царини діяльнісно-структурної парадигми, що є однією з активно розроблюваних соціологічних моделей розв’язання проблем трансформації суспільства. Відповідно до визначення, запропонованого О.Д.Куценко, “ця парадигма будується на розумінні фундаментальної для суспільства ролі соціальних дій, їх рухливої структурної зумовленості й найважливішої ролі самоорганізаційних процесів у динаміці суспільства” [Куценко, 2002: с. 49]. У концепції Т.І.Заславської первинним є діяльнісний чинник соціальних змін. Структурні чинники, на думку автора, обмежують трансформаційну активність суб’єктів і водночас є її результатом.

Об’єктом дослідження в концепції Т.І.Заславської виступають посткомуністичні трансформаційні процеси як сукупність процесів, що принципово змінюють соціетальний устрій посткомуністичних суспільств. У своїй концепції соціетальної трансформації суспільства Т.І.Заславська віддавала перевагу терміну “посткомуністичні трансформації” перед терміном “постсоціалістичні”, оскільки вважала, що суспільства, які належали до “світової соціалістичної системи”, не можна вважати соціалістичними в науковому сенсі слова, тоді як монополістична влада комуністичної партії була для них однією з головних типологічних ознак [Заславская, 2004: с. 73]. Вона не визначала трансформаційні процеси російського суспільства окремою категорією. Відгукнувшись на заклик відомого чеського соціолога П.Ма-

хоніна про створення загальної теорії посткомуністичних трансформацій [Machonin, 1997], Т.І.Заславська сконструювала типологічний простір, що охоплює траєкторії сутнісної трансформації посткомуністичних суспільств, хоч би якими різними ці суспільства видавалися на перший погляд. Для цього було визначено соціетальні характеристики посткомуністичних суспільств, що слугують ключовими об'єктами трансформації. Трансформаційні процеси, що змінюють ці характеристики, своєю чергою, відрізняються від соціальної динаміки більшою глибиною і системністю. Вони змінюють самі засади, природу суспільства.

Системне уявлення про трансформацію сучасних суспільств передбачає вивчення їхнього руху одночасно за трьома осями [Социальные трансформации, 2008].

Першою складовою тривимірного простору посткомуністичних трансформацій є ефективність функціонування соціальних інститутів. І “найбільший вплив на визначення соціетального типу того чи іншого суспільства справляє якість чотирьох базових інститутів:

- рівень легітимності, демократичності й ефективності влади;
- структура, розвиненість, легітимність і захищеність власності;
- багатоманіття і зрілість структур громадянського суспільства;
- широта й надійність прав і свобод людини” [Заславская, 2004: с. 120].

Про ефективність трансформацій у цій сфері можна судити за тим, наскільки успішно *просувається* цілеспрямоване реформування перелічених базових інститутів, наскільки успішно сукупність соціальних інститутів виконує свої головні функції в посткомуністичних суспільствах. Проте головним критерієм якості інституціональної системи можна вважати її адаптаційну здатність, тобто здатність суспільства конструктивно і своєчасно відповідати на глобальні виклики сучасності, на зміну геополітичних та економічних умов, а також здатність вирішувати проблеми, пов'язані з природними і соціальними катаклізмами.

Другою віссю соціетального простору, сконструйованого Т.І.Заславською, є якість соціально-групової структури. Під соціально-груповою структурою в даному контексті мається на увазі соціально-груповий аспект суспільного устрою, на відміну від соціальної структури в широкому сенсі, що включає також його інституціональний аспект. Зв'язок обох структур виражається в тому, що соціально-групова структура визначається системою ролей і статусів, породженою інституціональною моделлю суспільства.

Оцінку ефективності функціонування соціально-групової структури соціетального простору суспільств, що перебувають у стані посткомуністичних трансформацій, може слугувати співвідношення позитивних функцій і негативних наслідків (наприклад, закріплення відносин нерівності) порівнюваних соціально-групових структур.

Третьою віссю соціетального простору трансформаційних процесів є рівень людського потенціалу. У 2007 році Т.І.Заславська писала: “...рівень людського потенціалу суспільства я розглядаю як найглибиннішу і найважливу вісь такого простору” [Заславская, 2007г: с. 316].

У концепції соціальної трансформації посткомуністичного суспільства Т.І.Заславської “під людським потенціалом слід розуміти чинник життєздатності суспільства (країни, держави), що інтегрально характеризує його людські ресурси як суб’єкта власного відтворення і розвитку” [Заславская, 2004: с. 168].

Людський потенціал суспільства є феноменом інтегральним. Його структуру становлять відносно самостійні, проте взаємозалежні елементи. Це соціально-демографічний, соціально-економічний, соціокультурний і діяльнісний потенціали. Вони по-різному характеризують здатність і готовність суспільства до саморозвитку, відповіді на виклики сучасності. Т.І.Заславська вважала базовою характеристикою соціальної трансформації саме динаміку людського потенціалу [Заславская, 2005а; 2005б], що дає змогу судити про успішність чи провал проведених реформ і структурних перетворень. Показники розвитку людського потенціалу можна використовувати як для оцінювання соціальної динаміки окремого суспільства, так і для порівняння різних суспільств, наприклад російського та українського, що мають спільну “точку відліку” в трансформаційному процесі.

Центральним, засадовим поняттям соціологічної концепції Т.І.Заславської є соціальний механізм трансформаційного процесу. Необхідно зазначити, що російські й українські соціологи високо оцінили наукову цінність даного поняття, використовуючи і розвиваючи його у своїх дослідженнях [Бабенко, 2004б; Шабанова, 2004].

Уже 1991 року в працях, присвячених проблемам розвитку радянської економіки, Т.І.Заславська запропонувала і вживала категорію “соціальний механізм розвитку економіки”. Цю категорію авторка визначила як “устале-ну систему поведінки соціальних груп, а також взаємодій цих груп одна з одною і з державою з приводу виробництва, розподілу, обміну матеріальних благ та послуг; систему, регульовану, з одного боку, соціальними інститутами даного суспільства (партією, державою, господарським механізмом, інститутами культури й ідеології), з іншого — соціально-економічним становищем і створенням самих цих груп” [Заславская, 1991: с. 59–61].

У 1995 році Т.І.Заславська вперше опублікувала свою теоретичну схему механізму соціально-економічної трансформації російського суспільства. Ця схема виявилася проміжним етапом розроблення загальної аналітичної схеми соціального механізму трансформації посткомуністичних суспільств. Вона вважала процес соціальної трансформації російського суспільства куди обсяжнішим, ніж проста сукупність процесів перетворення окремих інститутів суспільства. Механізм цього процесу має охоплювати “суб’єктів, що ініціюють соціальну трансформацію суспільства, зміст їхніх соціальних дій, а також взаємозв’язок цих цілеспрямованих дій із масовими процесами, що викликають зсуви в інституціональній і соціальній структурах суспільства” [Заславская, 1995: с. 7].

Діяльність зі створення аналітичної схеми соціального механізму трансформаційного процесу, що вможливила висвітлення будови і принципів його функціонування, була завершена в 2002 році (див. схему у статті М.Шабанової у цьому числі часопису) [Заславская, 2002а: с. 10]. Зав-

дяки цій схемі можна виявити, “яким чином дії соціальних акторів мікрорівня змінюють макрохарактеристики суспільства і як зміни цих характеристик, своєю чергою, впливають на життя і діяльність мікроакторів” [Заславская, 2002б: с. 9].

Системним або результативним можна назвати блок А. Він дає цілісне уявлення про соціальну природу і життєздатність суспільства. Т.І.Заславська обґрунтувала, що він повною мірою охоплює соціетальні характеристики конкретного суспільства, що трансформується, досліджуваного в певний момент часу. Аналіз цього блоку в динаміці дає можливість оцінити соціетальні зсуви, що відбуваються в даному суспільстві мірою розвитку процесу трансформації.

Те, яким чином трансформується соціетальний тип суспільства, розкриває зміст блоку В. Для його аналізу Т.І.Заславська розробила поняття “трансформаційна активність”, що охоплює “всю сукупність таких дій соціальних акторів різного рівня і різного типу (індивідів, організацій і груп), котрі або безпосередньо викликають, або побічно спричинюють значимі зсуви в суспільному устрої і/або людському потенціалі суспільства” [Заславская, 2002б: с. 9]. Причому трансформаційна активність амбівалентна як стосовно соціального прогресу, так і щодо моралі та права, містить ненормативні ба навіть деструктивні види трансформаційної діяльності та поведінки.

Особливе місце в запропонованій схемі посідає блок Б, який авторка називає “перехідним”, позаяк він відображає масові процеси, що змінюють базові соціальні практики. На думку Т.І.Заславської, “він “приховує” таємницю перетворення соціальних дій безлічі мікроакторів на макропроцеси і, водночас, виглядає “чорною скринькою”, вміст якої невідомий. З’ясувати його сутність — означає зрозуміти конкретний механізм “перероблення” індивідуальних і колективних дій у макропроцеси” [Заславская, 2002б: с. 9, 11].

Блок Г соціального механізму має складну будову, Т.І.Заславська з метою спрощення схеми подає його як цілісний елемент і позначає як трансформаційну структуру суспільства. Цим терміном “позначається система соціальних суб’єктів макро-, мезо- і мікрорівня, взаємодія яких слугує рушійною силою перетворення суспільного устрою” [Заславская, 2002б: с. 14]. Ефективність трансформаційної структури суспільства можна визначити за належністю соціальних сил, котрі впливають своєю діяльністю на демократичні перетворення суспільства, до таких, що сприяють збереженню архаїчних суспільних інститутів, або до таких, що призводять до деструкції інституціональної системи загалом. Для докладнішого опису трансформаційної структури суспільства було визначено поняття рівня трансформаційного процесу та його акторів. У концепції Т.І.Заславської під макрорівнем трансформаційного процесу розуміють “системне перетворення базових інститутів суспільства (влади, власності, громадянського суспільства, прав і свобод людини), що змінюють принципові правила гри, а зрештою і соціетальний тип суспільства” [Заславская, 2007д: т. 2, с. 233]. Акторами цього рівня є групи, що володіють переважною частиною владних, адміністративно-правових й економічних ресурсів суспільства. Специфіка

російських реалій є такою, на думку Т.І.Заславської, що до цієї групи акторів належать і лідери організованої злочинності, які часом мають не меншу владу, ніж офіційна еліта.

Під мікрорівнем трансформаційного процесу в концепції Т.І.Заславської розуміється “суттєва зміна базових соціальних практик” [Заславская, 2007д: т. 2, с. 233]. Акторами цього рівня є індивіди, групи, організації. Їхні дії, з одного боку, є відповіддю на ініційовані згори реформи і перетворення, з іншого — самостійним чинником перетворення інститутів.

Єднальною ланкою між макро- і мікрорівнями трансформаційного процесу, на думку Т.І.Заславської, є його мезорівень. На цьому рівні здійснюються якісні перетворення окремих елементів базових інститутів, а також відносно цілісних периферійних інститутів. Масштаб перетворень має регіональний або галузевий характер. До цього рівня Т.І.Заславська відносить також перетворення галузей соціальної сфери. Акторами цього рівня є “політичні, економічні, адміністративні та громадянські структури регіонального і відомчого рівня” [Заславская, 2007д: т. 2, с. 234].

Головною рушійною силою соціальної трансформації Т.І.Заславська вважала взаємодію її акторів (суб’єктів). За визначенням Г.Г.Дилігенського, “феномен соціального актора — один із проявів соціальності людини, він передбачає здатність і волю людей до сталого об’єднання, тобто певні мотиваційно-вольові властивості особистості і певні властивості культури, що стимулюють даний тип соціальної взаємодії” [Дилігенский, 2001: с. 411].

Т.І.Заславська розмежовувала поняття “актор” і “суб’єкт” залежно від цілей і спрямованості дослідження індивідів у трансформаційному процесі. У деяких випадках мати виражені властивості суб’єктності може мати лише частина акторів, в інших — лише частина суб’єктів є акторами конкретних дій. “Як акторів трансформаційного процесу має сенс розглядати тих соціальних суб’єктів, чії дії безпосередньо викликають або побічно спричиняють зсуви в базових інститутах суспільства (незалежно від усвідомлення цього самими суб’єктами)” [Заславская, 2001: с. 6].

Залежно від рівня дослідження, проведеного відповідно до діяльнісно-структурної парадигми, як актори можуть виступати індивіди, сім’я, групи, організації, корпоративні спільноти, регіональні спільноти і навіть країни. У своїй концепції Т.І.Заславська запропонувала застосовувати поняття “актор” суто до індивідів, які діють на відповідному рівні трансформаційного процесу. Згідно із цим положенням було запропоновано відносити поняття мікро-, мезо-, макро “не до масштабів соціальних суб’єктів (від індивідів до макроспільнот), а до тих рівнів трансформаційного процесу, на якому діють індивіди)” [Заславская, 2001: с. 6].

У соціологічній науці на час створення концепції соціальної трансформації російського суспільства вже були достатньою мірою розроблені макро- і мікрорівні його дослідження. Т.І.Заславська поділяла думку П. Штомпки про те, що “проблема макроефекту мікроподій, так само як і протилежна проблема — мікроефекту макроподій, потребує спеціального ретельного і глибокого дослідження” [Штомпка, 1996: с. 30]. У 2004 році вона впритул наблизилася до мікроконцептуалізації окремих складових макроконцепції соціальної трансформації російського суспільства: особ-

ливий акцент було зроблено Т.І.Заславською на вивченні соціальних акторів мезорівня.

З одного боку, актори мезорівня відчувають вплив акторів макрорівня, що визначають умови і напрями їхньої діяльності, з іншого боку, “вони виконують важливу функцію передання соціальної інформації з макро- на мікрорівень суспільства і назад” [Заславская, 2001: с. 11]. Актори мезорівня в процесі опанування і застосування правил гри, запропонованих їм акторами макрорівня, активно коригують, доповнюють і пристосовують ці правила до своїх інтересів. Саме вони здійснюють практичні інновації в господарюванні, в підприємстві та соціальній сфері, виявляють інтелектуальну й інформаційну активність, створюють елементи громадянського суспільства. Сукупна діяльність мезоакторів у цих напрямках впливає на трансформаційний процес: вони “підштовхують *реальне* перетворення інституціональної системи в тих чи інших напрямках” [Заславская, 2001: с. 11]. За класифікацією Т.І.Заславської, до акторів мезорівня трансформаційного процесу належать керівники регіональних і місцевих органів управління, директори і власники підприємств і фірм, відповідальні робітники установ соціальної сфери, начальники військових частин тощо. Актори цього рівня не належать до середнього класу в західному розумінні, але “згодом будуть у змозі перебрати на себе його функції” [Шабанова, 2004: с. 149]. Проте саме на цьому рівні неправові практики набули найбільшого поширення, організуються неформальні мережі і схеми, що дають змогу мезоакторам діяти в обхід законів, що викликає лавиноподібне зростання неправових практик на мікрорівні.

Т.І.Заславська вважала, що рушійною силою і головним інструментом боротьби за інституціональні зміни слугує трансформаційна активність індивідуальних і колективних акторів, і визначала її як “сукупність соціально-інноваційних дій, що є переважно раціональною відповіддю соціальних акторів на спричинявану реформами зміну умов їхньої життєдіяльності і веде до зміни базисних соціальних практик” [Заславская, 2000: с. 14–15]. Була розроблена класифікація поведінкових стратегій акторів трансформаційного процесу. Залежно від цілей, мотивів і засобів їх реалізації виокремлено чотири класи стратегій: 1) досяжницькі; 2) адаптаційні; 3) регресивні; 4) руйнівні. Залежно від функцій у трансформації суспільства Т.І.Заславська виокремила три класи поведінкових стратегій: 1) конструктивний; 2) деструктивний; 3) змішаний, неоднозначний.

Багаторічні дослідження Т.І.Заславською трансформаційного процесу в Росії показали, що за всієї неоднозначності результатів реформ відбуваються позитивні перетворення в суспільстві загалом і в сфері російської економіки зокрема. Для успішної модернізації економіки, котру Т.І.Заславська вважала матеріальним підґрунтям суспільства, потрібні актори, які демонструють досяжницьку, конструктивну поведінкову стратегію, які становлять “професійний та інтелектуальний *авангард* російської *бізнес-спільноти*, від розширення чисельності й підвищення соціальної якості якої багато в чому залежать напрями і темпи розвитку національного господарства” [Заславская, 2006: с. 27].

Під керівництвом Т.І.Заславської, у співавторстві з Е.Н.Крилатих і М.О.Шабановою, були проведені чотири хвили унікального дослідження “авангардної” групи відносно молодих, освічених та успішних підприємців і менеджерів, переважну частину яких можна назвати, за класифікацією Т.І.Заславської, акторами мезорівня. У Росії, як і в Україні, певні верстви і групи населення малодоступні для широкомасштабних емпіричних досліджень і практично не потрапляють у масові опитування, а якщо й потрапляють, то їхня частка практично наближається до величини статистичної похибки. До таких груп належить і об’єкт даного дослідження. Генеральну сукупність дослідження становили слухачі програми MBA (Master of Business Administration), реалізовуваної Російською академією народного господарства при Президентові РФ. Було опитано у 2004 році – 1016 осіб, у 2006-му – 1445 осіб, у 2008-му – 1279 осіб, у 2010-му – 1104 особи, що в різні роки становило від 53% до 61% генеральної сукупності [Заславская, 2012а: с. 6].

У дослідженні зафіксовано певні професійно-ділові та статусні особливості досліджуваної групи: їх вирізняє відносна молодість на тлі вельми солідного стажу роботи в бізнесі. Досліджувану групу вирізняє високий рівень бізнес-освіти та спрямованість на її підвищення. За даними 2010 року 69% підвищували свою кваліфікацію, у тому числі за кордоном – 21%.

Досліджуваній сукупності властивий “доволі високий професійно-посадовий і соціально-економічний статус, висока самооцінка і задоволеність досягнутими діловими позиціями” [Заславская, 2012: с. 8]. Топ-менеджери (генеральні директори, директори, їхні заступники, керівники філій) становили 50% слухачів програми у 2010 році, а у 2004–2008 роках – 60%, близько 39% були керівниками підрозділів або функціональними менеджерами. З усієї сукупності п’яту частину становили власники і співвласники фірм [Заславская, 2011: с. 16]. До середньої верстви відносили себе 55% респондентів, до соціальних верств, вищих за середню, – 39%. За даними 2010 року задоволеність досягнутим соціальним статусом і рівнем реалізації здібностей висока: 77% респондентів здатні “повною” або “достатньою” мірою реалізувати свої здібності, а 68% оцінюють досягнутий посадовий статус як такий, що відповідає їхнім можливостям і намірам. Цілком зрозуміло, що відсоток від опитаних у 2008–2010 роках – 68%, які вважають, що їхня заробітна плата (дохід) відповідає внеску в діяльність фірми, дещо знизився порівняно з докризовими опитуваннями 2004 і 2006 років – до 76% і 74% відповідно. Проте навіть у розпал економічної кризи цей показник залишився доволі високим. Т.І.Заславська констатувала, що більшості досліджуваних “вдається успішно конвертувати свій людський потенціал у статусно-посадові, економічні й інші значимі ресурси” [Заславская, 2012а: с. 9].

У системі ціннісних орієнтацій дедалі важливішими слухачі програми MBA вважають досяжницькі цінності. Якщо у 2008 році 47% вважали цінністю “діловий і професійний успіх, удачу кар’єру”, то 2010-го таких уже було 59%. Важливою життєвою цінністю є “самостійність, незалежність, управління своєю долею” – практично для 50% респондентів у всіх хвилях дослідження.

Не менш важливим респонденти вважають “високі доходи, матеріальний статок, добробут сім’ї”: у 2008 році — 54%, у 2010-му — 43%. Разом із тим успішні актори трансформаційного процесу дедалі більшого значення надають таким базовим людським цінностям, як “сімейне щастя, кохання, діти”: у 2008 році — 52%, у 2010-му — вже 66%. Ці цінності, на думку Т.І.Заславської, “можна розглядати як важливі передумови (або умови) реалізації самостійності й незалежності” [Заславская, 2011: с. 17]. Діловий і професійний успіх, удачу кар’єру можна вважати засобом її досягнення.

У дослідженні було відзначено, що в гостропроблемному інституціональному середовищі респонденти демонструють “високий інноваційно-діяльнісний потенціал”. У 2008 році 53%, а в 2010-му вже 60% опитаних вдавалися до інноваційних дій: розробляли чи брали участь у розробленні й упровадженні передових технологій; опанували чи брали участь в опануванні нових видів продукції та послуг; здійснювали успішні організаційні новації; створювали власний успішний бізнес. Успішне ринкове просування вдалося здійснити у 2008 році 49% респондентів, у 2010-му діяльність уже 56% привела до суттєвого збільшення обсягу продажу та доходів компаній; виходу їх на нові ринки, відкриттю нових філій і представництв, підвищенню якості й підвищенню конкурентоспроможності продукції, а також легалізації частини тіньових операцій та опануванню норм цивілізованого бізнесу. Можна стверджувати, що економічна криза послугувала додатковим стимулом ділової активності респондентів.

Крім особистісних і ділових якостей активних економічних акторів трансформаційного процесу Т.І.Заславська досліджувала також деякі із соціальних якостей: рівень і характер консолідації, рівень довіри до інститутів і один до одного, особливості правової свідомості й поведінки, політичну активність.

Дослідження показало, що цій групі підприємців і менеджерів властивий так званий асоціальний синдром, що виражається у “відсутності культури спільної дії і прагнення самоорганізації навіть для захисту своїх спільних інтересів” [Заславская, 2012а: с. 10]. В оцінюванні рівня розвитку ділового середовища за п’ятибальною шкалою, де 1 — нульовий, 2 — низький, 3 — середній, 4 — високий, 5 — дуже високий рівень розвитку, рівень впливу підприємницьких спілок на успішність діяльності оцінили як нульовий і низький у 2008 році 49%, а 2010 року вже 63% респондентів. Відповідно поменшало тих, хто високо оцінює рівень впливу формальних об’єднань — від 14% до 12%. Цей факт свідчить про непрозорість і невизначеність правил гри у відносинах влади із бізнесом.

Водночас посилюється вплив неформальних солідарностей, ділових мереж і зв’язків: від 2008 до 2010 року із 66% до 73% зростає частка бізнесменів, які оцінюють їхню роль як високу і дуже високу. Як позитивний результат цього явища можна розглядати зростання ролі ділової репутації: як високу і дуже високу її оцінили у 2008 році 72%, а в 2010-му — вже 74% респондентів. Дедалі більше респондентів надають великого значення рівню впливу строгості дотримання ділових зобов’язань та етики (зростання із 41% до 54% відповідно), рівню взаємної довіри бізнесменів (зростання із 26% до 33% відповідно) та взаємодопомоги постійних партнерів (зростання

із 29% до 38% відповідно). Такі дані свідчать про підвищення ділової культури, цивілізованості російського бізнесу. Т.І.Заславська вважала, що наведені вище результати дослідження свідчать про “спонтанну кристалізацію передової частини економічних акторів як особливої *соціально-ділової спільноти*” [Заславская, 2012: с. 13].

Вивчення особливостей правової свідомості й поведінки досліджуваної групи увиразнило також інший бік посилення неформальних солідарностей і зв'язків. Якщо у 2006 році 74% респондентів стикалися з порушенням своїх законних прав у діловій сфері, то до 2010 року частка їх зросла до 78%. При розв'язанні виниклих проблем тільки неформальні способи використовували у 2006 році 75%, а 2010-го — 58%. Формальні способи виходу зі сформованої ситуації використовували у 2006 році 5% зайнятих у бізнесі, у 2010-му — 14%. Інші опитані воліли поєднувати вищевказані способи. Спостерігається зростання кількості підприємців, які намагаються вирішувати посталі проблеми в рамках правового поля. Розглядаючи ситуацію в цілому, Т.І.Заславська дійшла висновку про те, що “тривале функціонування у бізнес-середовищі, пронизаному неправочинними практиками, не може не позначитися на правовій свідомості навіть найосвіченіших і економічно передових економічних акторів” [Заславская, 2012: с. 13].

Дослідження рівня інституціональної та взаємної довіри показало, що за всі роки спостереження успішні економічні актори демонструють низький рівень першої і достатньо високий — другої. За п'ятибальною шкалою, де 1 — зовсім не довіряю, а 5 — цілком довіряю, рівень довіри до місцевих органів влади, судової системи (без арбітражного суду) і міліції дорівнює 2 балам. Рівень довіри до Уряду РФ і арбітражного суду трохи вищий і дорівнює 3 балам. На думку Т.І.Заславської, “вкрай низький рівень інституціональної довіри — важливий сигнал неблагополуччя сучасного ділового середовища, наявності великої кількості бар'єрів та обмежень не тільки для ефективної діяльності, а й для становлення більш цивілізованого бізнесу” [Заславская, 2012: с. 16].

Дані опитування не підтвердили поширену в російській соціології думку про дуже низький рівень взаємної довіри у бізнес-середовищі. Так, рівень довіри до підлеглих стабільно за роки всіх спостережень за тією самою шкалою дорівнює 4 балам, із 3 балів у 2006 році до 4 балів у 2008–2010 роках збільшився рівень довіри до партнерів і контрагентів. “У дуже непростому інституціональному середовищі високі рівні міжфірмової та внутрішньофірмової довіри виступають значимими чинниками (ресурсами) ділового успіху й важливими атрибутами просування до більш цивілізованого бізнесу” [Заславская, 2012: с. 16].

Цікаві й дещо несподівані дані отримала Т.І.Заславська при дослідженні політичної активності сукупності підприємців і бізнесменів: 23% опитаних узагалі політикою не цікавляться, обмежуються відстежуванням інформації про політичні події 56%, питання політики обговорюють із друзями і колегами 46%, у виборах представницької влади беруть участь лише 22% респондентів. При цьому 37% респондентів зазначили, що їм близька жодна ідеологія. Майже третина повідомили, що їм близька соціал-демократична ідеологія, прихильників ліберальної ідеології виявило-

ся 16%, помірно-державницьку ідеологію підтримують 11%. Частка респондентів, які підтримують авторитарно-силову, націоналістичну і комуністичну ідеології, в сумі не перевищила 4% [Заславская, 2012: с. 17]. Причому політичні орієнтації слухачів програми МВА залишаються доволі стабільними впродовж усього періоду спостережень. Т.І.Заславська вважала, що “з точки зору можливих демократичних реформ вони достатньо перспективні. Але щоб авангард ділової спільноти став суттєвою політичною силою, бажане створення партії або принаймні сильного суспільного руху, котрий виражає життєві інтереси бізнесу і здатен активно боротися з тими силами, що перешкоджають як поступальному розвитку економіки, так і становленню правової демократичної держави” [Заславская, 2011: с. 24].

Т.І.Заславська працювала над розвитком і вдосконаленням концепції соціетальної трансформації суспільства. Погоджуючись з І.Роксборо в тому, що в наш час модернізацію слід розуміти як зростання здатностей до перетворення, Т.І.Заславська визначила сутність трансформаційних процесів як “зростання здатності суспільства до соціальних перетворень” [Заславская, 2008: с. 12], а “головний напрям модернізації як підвищення конкурентоспроможності суспільства у світі, що глобалізується і непередбачувано змінюється” [Заславская, 2008б: с. 12]. Оцінка рівня й динаміки конкурентоспроможності суспільств, що трансформуються, дає уявлення про успішність чи неуспішність їхнього розвитку, кілька зафіксованих “зрізів” дають змогу виявити тенденції цього розвитку і спрогнозувати його подальший напрям. Констатуючи, що надійної методології такого оцінювання в соціологічній науці поки не існує, Т.І.Заславська запропонувала оцінювати рівень конкурентоспроможності, сталості та динамізму сучасних суспільств, що трансформуються, за просуванням за трьома осями, що характеризують соціетальний простір трансформаційних процесів російського суспільства. Для цієї мети вона конкретизувала поняття осей тривимірного соціетального простору. У 2008 році Т.І.Заславська в результаті детального вивчення людського потенціалу російського суспільства дійшла висновку, що сучасні трансформаційні процеси відбуваються у тривимірному соціетальному просторі, осями якого слугують:

- 1) не просто рівень розвитку людського потенціалу досліджуваних суспільств, а “*рівень людського потенціалу суспільств як макросуб’єктів і макроакторів саморозвитку і трансформації*”;
- 2) не узагальнена якість соціально-групової структури, а “*легітимність і динамізм соціально-групової структури*, що дають можливість суспільствам успішно реалізовувати свій людський потенціал”;
- 3) не узагальнена ефективність інституціональної системи, а “*ефективність інституціональних систем*, що виявляється у здатності політичних, правових, економічних, соціальних та інших інститутів спрямовувати енергію індивідів, організацій і груп у творче соціально-конструктивне річище” [Заславская, 2008б: с. 13].

При цьому було сформульовано висновок про те, що для успішної динаміки необхідним є просування одночасно за трьома векторами: високий рівень однієї чи двох із вищезгаданих характеристик не забезпечує успіш-

ного трансформаційного розвитку суспільства, його конкурентоспроможності.

Міра впливу запропонованих взаємозалежних характеристик соціетального трансформаційного простору на успішність процесу перетворень і підвищення рівня конкурентоспроможності суспільства різна. Ціле-спрямоване перетворення базових інститутів меншою мірою впливає на конкурентоспроможність суспільства, ніж напівстихийна зміна його соціально-групової структури. Найбільший вплив на успішність трансформаційного процесу, на думку Т.І.Заславської, справляє слабкокерована зміна рівня людського потенціалу суспільства.

Вивчення будови та принципів функціонування соціального механізму трансформації посткомуністичних суспільств дало Т.І.Заславській підстави для висновку про те, що в основі зміни соціетальних характеристик суспільства лежить свого роду “клубок” переплетених процесів зміни масових соціальних практик. Таким чином, вивчення характеру зміни масових соціальних практик у суспільстві, що трансформується, дає можливість спрогнозувати напрям перетворення суспільних інститутів, зміну соціально-групової структури і зниження чи підвищення рівня людського потенціалу.

Основним чинником зміни повсякденних соціальних практик Т.І.Заславська вважала “активність не так еліти й верхньої верстви, як середньої, базової і нижньої верств, що становлять основну частину суспільства” [Заславская, 2008б: с. 18]. Дослідження успішних економічних акторів трансформаційного процесу в Росії унаочило, що становлення нових економічних інститутів одночасно було і наслідком, і причиною їхньої активності. Було сформульовано висновки про безпосередній вплив соціальних якостей і ресурсів, що їх мають суб’єкти трансформаційної активності, на способи їхньої діяльності та поведінки.

Аналіз російського трансформаційного процесу у 2005–2012 роках, викладений Т.І.Заславською в численних доповідях і інтерв’ю, був здійснений нею на основі власної концепції соціетальної трансформації російського суспільства і підтвердив факт наявності великого прогностичного потенціалу цієї концепції. Ще 2001 року вона висловила припущення про можливість трьох сценаріїв розвитку Росії: “1) авторитарно-силовий сценарій, що передбачає різке посилення держави, підвищення ролі силових структур, жорсткість контролю за ринковим сектором економіки, розширення репресивних і звуження демократичних практик; 2) консервативно-державницький сценарій, що означає формальне збереження ринкових відносин і демократичних процедур за значного посилення контрольних функцій бюрократії в економіці й інших сферах громадського життя; 3) напівкримінальний олігархічний сценарій, що означає відтворення (в нових формах) квазідемократичного і квазіринкового режиму, що склався в період правління Б.Єльцина, затягування ситуації смутного часу” [Заславская, 2001: с. 9].

Історія розвитку російського суспільства підтвердила слушність її прогнозів. Так, в інтерв’ю ІА УНІАН вона зазначала: “за період правління Путіна зміцнилася олігархічна система, я б сказала, доволі низького стибу”

[Заславская, 2008в]. Була вибудована жорстка вертикаль влади, за якої країна стала керованою, але не на демократичних принципах, про що свідчили вибори Президента. При розростанні армії чиновників повсюдно і на всіх рівнях спостерігається “тотальна корупція”. Дослідження Т.І.Заславської показали, що “Росія — це поєднання олігархічного устрою суспільства із вибудованою системою корупції” [Заславская, 2008в]. Відбувається дискредитація і знищення опозиції. При цьому заохочуються паростки ізоляціонізму та ксенофобії. Ці процеси відбуваються на тлі постійного збільшення розриву в доходах бідних і багатих. З урахуванням тіньової економіки, за даними Т.І.Заславської, коефіцієнт різниці доходів сягає 30–40. Пізніше вона зазначала, що сучасний “інституціональний розвиток російського суспільства й економіки модернізаціям й інноваціям не сприяє” [Заславская, 2012б]. На думку Т.І.Заславської, російська культура й досі несе на собі “відбиток багатовікового рабства більшості населення — спершу царського, а потім радянського “кріпосництва”” [Заславская, 2012б]. Не остаточно сформувалися цінності, властиві розвиненим демократичним суспільствам, про що свідчать міжнародні дослідження цінностей, в яких бере участь Росія. Усе це гальмує розвиток російської економіки, котра, як вважає Т.І.Заславська, є базовим інститутом: “модернізація економіки неможлива без модернізації суспільства” [Заславская, 2012в]. Однак найсерйознішою перепорою на шляху трансформаційного розвитку вона вважає державний авторитаризм і те, що всюдишча корупція робить “розмову про правову державу безглуздою”. На думку Т.І.Заславської, “реальної боротьби з корупцією поки нема і, напевно, ще довго не буде, позаяк корумпована вся піраміда влади. А отже, “соціальні ліфти” запрацюють ще не скоро” [Заславская, 2012б].

Таким чином, розглядаючи нинішні результати соціальних змін у російському суспільстві в рамках концепції Т.І.Заславської, можна дійти висновку про те, що трансформаційний процес ще далекий від завершення, хоч і набув дещо інших рис, ніж на початковому етапі.

Висновки

Т.І.Заславська, вивчаючи трансформаційні процеси в російському суспільстві в рамках діяльнісно-структурної парадигми, розробила макроконцепцію його розвитку. Вона розробила базові поняття концепції: соціальна трансформація, типологічний простір трансформаційного процесу, соціальний механізм трансформації суспільства, соціально-трансформаційна структура суспільства, трансформаційна активність, рівні й актори трансформаційного процесу.

Мікроконцептуалізація розвитку окремих складових трансформаційного процесу підтвердила засадове значення зростання людського потенціалу для позитивного розвитку соціальних змін російського суспільства. У перебігу унікального дослідження нею була зафіксована наявність економічних мезоакторів, які володіють цими якостями, що дає надію на успішний розвиток процесу модернізації й демократизації Росії.

Концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської застосовна для оцінювання, порівняння і прогнозування успішності обраного напрямку трансформації в різних країнах колишнього соцтабору.

Концепція соціетальної трансформації російського суспільства Т.І.Заславської дає цілісне уявлення про сучасні трансформаційні процеси, їхні рушійні сили і механізми, окреслює шляхи створення фундаментальної теорії соціальних змін у пострадянських суспільствах, що трансформуються.

Джерела

Бабенко С. Сравнительный социологический анализ посткоммунистических трансформационных процессов (программа магистерского курса) / Светлана Бабенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 4. — С. 180–201.

Бабенко С. С. Социальные механизмы трансформации постсоветского общества: теоретический анализ концепции / С. С. Бабенко // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні : IV Всеукр. соціолог. конф., грудень 2004 р., м. Київ : наук. доп. і повідом. — К. : Інститут соціології НАН України, 2005. — С. 118–123.

Бабенко С. С. Социальный механизм постсоветской трансформации: деятельностно-структурный подход / С. С. Бабенко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Куценко, С. Бабенко. — Х. : Изд. центр ХНУ им. В. Н. Каразина, 2004а. — С. 251–274.

Бабенко С. С. Соціокультурний потенціал трансформації пострадянського суспільства / С. С. Бабенко : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спеціальність 22.00.01 “Теорія та історія соціології”. — Х., 2004б. — 21 с.

Грушин Б. На дальних и ближних подступах к созданию ВЦИОМа / Борис Грушин // Общественный разлом и рождение новой социологии: двадцать лет мониторинга. — М. : Новое изд-во, 2008. — С. 18–24. — (Новая история).

Дилигенский Г. Г. К проблеме социального актора в России / Г. Г. Дилигенский // Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М. : Моск. высш. шк. социал. и экон. наук, 2001. — С. 410–418.

Заславская Т. В период Путина утвердилась олигархия довольно низкого пошиба [Электронный ресурс] : интервью / Татьяна Заславская // ИА УНИАН. — 2008в. — 23 мая. — Режим доступа : <http://www.ryzkov.ru/publications.php?id=7862>.

Заславская Т. ВЦИОМ/Левада-центр: 20 лет в первопроходцах [Электронный ресурс] : интервью / Т. Заславская // Радио Свобода. — 2007в. — 22 февр. — Режим доступа : <http://www.svobodanews.ru/articleprintview/379302.html>.

Заславская Т. И. Авангард российского делового сообщества: гендерный аспект / Т. И. Заславская // Социологические исследования. — 2006. — № 4. — С. 26–37.

Заславская Т. И. Базовые характеристики современного российского общества / Т. И. Заславская // Избранное : в 3 т. — М. : Экономика, 2007г. Т. 2 : Трансформационный процесс в России: в поисках новой методологии. — 2007. — С. 315–427.

Заславская Т. И. Избранное : в 3 т. / Заславская Т. И. — М. : Экономика, 2007а. Т. 2 : Трансформационный процесс в России: в поисках новой методологии. — 2007. — 591 с.

Заславская Т. Имидж не на вывоз [Электронный ресурс] : интервью / Т. Заславская // Российская газета. — 2012в. — № 5880, 10 сент. — (Федеральный выпуск). — Режим доступа : <http://www.rg.ru/2012/09/09/zaslavskaya-poln.html>.

Заславская Т. И. Нам очень хотелось создать настоящую науку / Т. И. Заславская // Российская социология 60-х годов в воспоминаниях и документах / отв. ред. Г. С. Батыгин. — СПб. : Изд-во РГХИ, 1999. — С. 132–155.

Заславская Т. И. О принципах разработки программы конкретного социологического исследования (на примере трудовой мобильности) / Заславская Т. И. // Избранное : в 3 т. — М. : Экономика, 2007б. Т. 2 : Трансформационный процесс в России: в поиске новой методологии. — 2007. — С. 460–524.

Заславская Т. И. О смысле и предварительных итогах российской трансформации / Т. И. Заславская // Куда пришла Россия?.. Итоги социетальной трансформации / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М. : Моск. высш. шк. соц. и экон. наук, 2003. — С. 390–397.

Заславская Т. И. О социальном механизме посткоммунистических преобразований в России / Т. И. Заславская // Социологические исследования. — 2002б. — № 8. — С. 3–16.

Заславская Т. И. О социальных акторах модернизации России / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2011. — № 3. — С. 13–25.

Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т. И. Заславская // Кто и куда стремится вести Россию?.. Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / под общ. ред. Т. И. Заславской. — М. : Моск. высш. шк. соц. и экон. наук, 2001. — С. 3–15.

Заславская Т. И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации : учеб. пособие / Заславская Т. И. — М. : Дело, 2004. — 400 с.

Заславская Т. И. Социально-трансформационная структура общества / Т. И. Заславская // Избранное : в 3 т. — М. : Экономика, 2007д. Т. 2 : Трансформационный процесс в России: в поисках новой методологии. — 2007. — С. 223–259.

Заславская Т. И. Социальные трансформации в России / Т. И. Заславская, В. А. Ядов // Социологический журнал. — 2008б. — № 4. — С. 8–22.

Заславская Т. И. Социальный механизм трансформации российского общества / Т. И. Заславская // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 5–21.

Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. — М. : Дело, 2002а. — 568 с.

Заславская Т. И. Социология экономической жизни. Очерки теории / Т. И. Заславская, Р. В. Рывкина ; АН СССР ; Сибир. отделение ; Ин-т экономики и орг. пром. пр-ва. — Новосибирск : Наука : Сибир. отделение, 1991. — 448 с.

Заславская Т. И. Успешные экономические акторы как потенциальная модернизационная общность / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // Общественные науки и современность. — 2012а. — № 4. — С. 5–23.

Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2005а. — № 3. — С. 3–16.

Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2005б. — № 4. — С. 13–25.

Заславская Т. Как рождался ВЦИОМ / Татьяна Заславская // Общественный разлом и рождение новой социологии: двадцать лет мониторинга. — М. : Новое изд-во, 2008а. — С. 11–17. — (Новая история).

Заславская Т. Социальные факторы развития России [Электронный ресурс] : интервью / Т. Заславская // SPERO. — 2012б. — № 12. — Режим доступа : <http://www.opes.ru/1355179.html>.

Куценко О. Д. Деятельностно-структурная парадигма общества как саморазвивающейся системы / О. Д. Куценко // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства : II Всеукр. соціологічної конф. : наук. доп. і повідом. — К. : Інститут соціології НАН України, 2002. — С. 49–54.

Куценко О. Д. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соц. наук : спец. 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / О. Д. Куценко. — Х., 2001. — 35 с.

Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций: подобия и различия в бывших странах государственного социализма / О. Д. Куценко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / под ред. О. Куценко, С. Бабенко. — Х. : Издат. центр ХНУ им. В. Н. Каразина, 2004. — С. 11–82.

Левада-Центр. Вестник общественного мнения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.levada.ru/zhurnal.html>.

Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен / Т. О. Петрушина. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2008. — 544 с.

Резнік О. С. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб’єкти, способи реалізації / О. С. Резнік. — К. : ІС НАНУ, 2011. — 336 с.

Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений [Электронный ресурс] : докл. Т. И. Заславской и В. А. Ядова на открытии III Социологического конгресса. — 2008. — 21 окт. — Режим доступа : <http://www.polit.ru/2008/10/29soctransformations.html>.

Социологический мониторинг (беседа с акад. Т. И. Заславской) // Социологические исследования. — 1994. — № 1. — С. 6–12.

Шабанова М. А. Посткоммунистический трансформационный процесс в России: “механизменная” перспектива анализа / М. А. Шабанова // Социологические исследования. — 2004. — № 1. — С. 142–151.

Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П.; пер. с англ. ; под ред. В. А. Ядова. — М. : Аспект-Пресс, 1996. — 416 с.

Ядов В. А. Методология и процедура социологических исследований / Ядов В. А. — Тарту : Тарт. гос. ун-т, 1968. — 281 с.

Machonin P. Social Transformation and Modernization. To Constructing the Theory of Social Changes in the Postcommunist Countries / Machonin P. — Praha, 1997. — 155 p.